

JOANNA MERCIK

Instytut Historii, Uniwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0002-8142-9348>

joanna.mercik@us.edu.pl

Działania Kościoła katolickiego w obronie rekolekcji szkolnych w latach 50. ubiegłego wieku i ich ocena w świetle dokumentów partyjno-państwowych

1. Rekolekcje szkolne – stan prawny – 2. Działania Kościoła katolickiego w obronie rekolekcji szkolnych w pierwszej połowie lat 50. – 3. Odpowiedź Kościoła katolickiego na akcję „R”

Status religii w szkolnictwie II Rzeczypospolitej wydawał się ugruntowany. Wyrażał wysoką rangę Kościoła katolickiego w państwie i społeczeństwie polskim. Jednak po II wojnie światowej – w wyniku przemian ustrojowych – rozpoczął się okres laicyzacji szkolnictwa. Obejmował on zarówno szeroko prowadzone działania dążące do usuwania ze szkół m.in. księży i katechetów, symboli religijnych, a także próby ograniczania uczniom możliwości spełniania obowiązków religijnych. Równoległe w szkołach wdrażano program ideologiczny, promujący marksistowski ateizm, mający kształtować naukowy pogląd na świat¹.

Artykuł stanowi próbę analizy działań podjętych przez Kościół katolicki w obronie rekolekcji szkolnych oraz ocenę ich skuteczności w świetle dokumentów władz partyjno-państwowych. Podstawą niniejszego artykułu są źródła archiwalne, znajdujące się przede wszystkim w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół akt Ministerstwa Oświaty, zawierający szczegółowe raporty z wizytacji terenu

¹ Hanna Konopka. 1997. *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 7.

w okresie rekolekcyjnym, szczegółowe sprawozdania władz terenowych, a także protokoły konferencji dyrektorów szkół z przedstawicielami wydziałów oświaty, umożliwił prześledzenie działań Kościoła katolickiego w obronie rekolekcji szkolnych i oceny ich skuteczności przez władze partyjno-państwowe. Większość aktów prawnych zawarli w swoich pracach Hanna Konopka² i Peter Raina³. Pozostałe dokumenty normatywne zaczerpnięto z Dzienników Ustaw Ministerstwa Oświaty i PRL. Zagadnienia relacji państwa z Kościołem katolickim w latach 1945–1989 podejmowane są w literaturze przedmiotu zarówno w ujęciu całościowym, jak i problemowym, zarówno w skali ogólnopolskiej, jak i regionalnej⁴.

1. Rekolekcje szkolne – stan prawny

Jedną z form laicyzacji szkolnictwa były dążenia władzy do ograniczenia, a następnie do udaremnienia uczestnictwa uczniów w rekolekcjach szkolnych. Od 1949 r. rozpoczęły się odgórnie zorganizowane działania, zmierzające do utrudnienia praktyk religijnych w szkołach. Początkowo były to nieskoordynowane akcje, które z biegiem czasu zaczęły przybierać formę szczegółowych wytycznych. Kuratoria celowo opóźniały przesłanie do szkół okólnika z terminem rekolekcji, by skomplikować duchowieństwu organizację spotkań z młodzieżą. Wydawało się, że porozumienie z kwietnia 1950 r. zakończy próby ograniczenia rekolekcji szkolnych, ponieważ zabezpieczono w nim swobodę organizacji przez Kościół trzydniowych rekolekcji wielkopostnych⁵. Tak się jednak nie stało.

² Hanna Konopka. 1998. *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

³ Peter Raina. 1994. *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*. T. 1: *Lata 1945–1959*. Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.

⁴ Wybrane pozycje z literatury: Jan Żaryn. 1997. *Kościół i władza w Polsce (1945–1950)*. Warszawa: DiG; Jan Żaryn. 2003. *Dzieje Kościoła w Polsce (1944–1989)*. Warszawa: Instytut Historii PAN i Wydawnictwo Neriton; Jan Żaryn. 2004. *Kościół w PRL*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej; Zygmunt Zieliński. 2009. *Kościół w Polsce 1944–2007*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie; Rafał Łatka, Józef Marecki. 2017. *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej; Antoni Dudek, Ryszard Gryz. 2003. *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków: Znak; Antoni Dudek. 1995. *Państwo i Kościół (1945–1970)*. Kraków: PiT; Adam Dziurok. 2012. *Kruchtoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej; Lucja Marek, Monika Bortlik-Dzwierzyńska. 2014. *Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce 1945–1989*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej; Lucja Marek. 2009. „Kler to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej; Artur Mezglewski. 2000. „Nauczanie religii w Polsce Ludowej”. *Prawo Wyznaniowe* 1: 26–35.

⁵ Dziurok. 2012. *Kruchtoizacja*, 326–327; Konopka. 1998. *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej*, 62–64; Raina. 1994. *Kościół w PRL*. T. 1, 233.

Już w listopadzie polecono utrzymać zasadę wyznaczania rekolekcji w ostatnich dniach przed feriami. Dzięki temu rozwiązaniu młodzież mieszkająca w internatach nie uczestniczyła w rekolekcjach, wybierając wcześniejszy powrót do domu na święta⁶. Wydany w lutym 1951 r. okólnik ministra oświaty wskazał, że termin rekolekcji będzie ustalony przez kierowników szkół w porozumieniu z prefektami, a zwolnienie uczniów odbywać się będzie wyłącznie na ich prośbę⁷. Nie poprzestano na tym. Rok później rozpoczęły się masowe kontrole w szkołach, weryfikujące procent uczniów uczęszczających na rekolekcje oraz badające postawy nauczycieli i rodziców wobec religii w szkole. Dla władzy rekolekcje w 1952 r. miały być wskaźnikiem skuteczności walki prowadzonej z Kościołem, dlatego w całym kraju zlecono drobiazgowo kontrole⁸. Na podstawie przygotowanych raportów i zawartych w nich wniosków władze opracowały precyzyjne założenia ogólnopolskiego planu zwalczania rekolekcji szkolnych, przygotowane w formie tajnej akcji „R”⁹. Plan ten, poczynając od 1953 r., wdrażano przez kolejne lata, a odwilż 1956 r. tylko na chwilę przyniosła pozorną zmianę sytuacji. W ramach realizacji tzw. demokratyzacji życia społecznego pozwolono w ciągu roku szkolnego jednorazowo zwalniać od zajęć uczniów pobierających naukę religii dla umożliwienia im wzięcia udziału w trzydniowych rekolekcjach wielkopostnych¹⁰. Władza oficjalnie ustąpiła, ale faktycznie dalej stosowała zabiegi mające na celu zwalczanie rekolekcji. Sukcesywnie poszerzany wachlarz działań doprowadził ostatecznie w 1961 r. do usunięcia religii i wszelkich jej przejawów ze szkół, które zostały w pełni zlaicyzowane¹¹.

⁶ Władze, mimo podpisania porozumienia, nie miały zamiaru zmieniać kierunku laicyzacji szkolnictwa. Por. Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: APK). Zespół: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KW PZPR). Wydział Nauki i Oświaty (dalej: WNIO), nr 4: Notatka o nauczaniu religii w szkołach (20 maja 1956 r.), k. 1–9.

⁷ Konopka. 1998. *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej*, 99–100.

⁸ Zob. Joanna Mercik. 2023. „Organizacja, przebieg i skutki realizacji polityki władz partyjno-państwowych przeciw rekolekcjom szkolnym w 1952 r.”. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 1: 147–163.

⁹ Zob. Joanna Mercik. 2020. „Realizacja akcji «R» w województwie katowickim w ramach laicyzacji szkolnictwa w latach pięćdziesiątych”. *Dzieje Najnowsze* 1: 241–256.

¹⁰ *Dziennik Ustaw Ministerstwa Oświaty* 1956, nr 16, poz. 156.

¹¹ *Ustawa z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania*. Zob. Dz. U. PRL 1961, nr 32, poz. 160. Por. Konopka. 1997. *Religia w szkołach Polski Ludowej*; Radosław Adamik, Marcin Palka. 2012. *Represje wobec katechizacji w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*. Katowice: Studio Noa.

2. Działania Kościoła katolickiego w obronie rekolekcji szkolnych w pierwszej połowie lat 50.

Rozmiar podjętych działań przez Kościół w obronie rekolekcji zaskoczył władze partyjno-państwowe, które poleciły monitorować sytuację i raportować o sytuacji w terenie. Aktywność duchownych, która zaczęła przynosić efekty, budziła zaniepokojenie. Księża przeprowadzili szerokie akcje informacyjne o prawie młodzieży do dni wolnych na odbycie rekolekcji, wykorzystując dostępne zasoby i środki. Bardzo mocno omawiano temat organizacji rekolekcji na Mszach św., elastycznie dopasowywano ich godziny do szkolnych zajęć uczniów, a z czasem zmodernizowano spotkania rekolekcyjne, uatrakcyjniając ich formę.

Przede wszystkim duchowieństwo uzależniło przeprowadzenie skutecznych rekolekcji szkolnych od zaangażowania rodziców, mających wspólnie zachęcać uczniów do uczestniczenia w nich. W tym celu zorganizowało szeroką akcję informacyjną o prawie młodzieży do dni wolnych, sporządzając specjalną ulotkę dostarczoną uczniom i ich rodzicom. Wizytator informował:

Kler zmobilizował wszystkie siły i środki, aby wygrać kampanię rekolekcyjną. Jak wynika ze sprawozdań pokontrolnych, nie szczędził grosza na opłacenie setek listów do młodzieży przypominających obowiązek chrześcijański¹².

Rozmach akcji i środki, jakie zostały na nią przeznaczone, zaskoczyły władzę, tym bardziej że wzięli w niej udział wierni, m.in. kobiety skupione w parafialnych kółkach, które chętnie agitowały, informując o terminie rekolekcji. Do akcji włączono także kleryków i uczniów seminariów duchownych (wyższych i niższych) oraz księży, którzy chodzili osobiście po domach, namawiając do udziału w rekolekcjach. Chętnie pomagały także zakonnice, katechetki i członkowie rady kościelnej. Wchodząc z akcją informacyjną do szkół, spotykano się ze sprzeciwem kierowników, żądających natychmiastowego przerwania działań. Bardzo często otrzymywali oni odpowiedź, że w sprawie rekolekcji „zasięgają gdzie indziej bardziej wyczerpujących instrukcji”¹³. Prowadzący lekcje religii zapisywali terminy

¹² APK. Sygn. 717. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Kuratorium Okręgu Szkolnego Katowickiego (dalej: PWRN KOSK), Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach podstawowych i licealnych położonych na terenie województwa stalinogrodzkiego w roku szkolnym 1952–1953 (4 kwietnia 1953 r.), k. 25.

¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN). Zespół: Ministerstwo Oświaty (dalej: MO). Sygn. 2/283/0/-/614. Notatka o przebiegu rekolekcji na terenie szkolnictwa podstawowego, k. 204; Sprawozdanie z rekolekcji odbytych w liceach ogólnokształcących o okręgu krakowskim (10 kwietnia 1952 r.), k. 118; Sprawozdanie z rekolekcji odbytych w szkołach podstawowych w okrę-

i godziny spotkań na tablicy, a także sporządzali listy chętnych uczniów, domagając się u dyrektorów zwolnienia podpisanych uczniów, ponieważ – zgodnie z wytycznymi władz – zwalniani na rekolekcje byli jedynie ci uczniowie, którzy zgłosili taką chęć i zapisali się na listę w sekretariacie szkoły¹⁴. Dyrekcje szkół nie były przeszkolone na tego typu sytuacji i nie wiedziały, jakie kroki podejmować wobec księży „agitujących w szkołach”. Dlatego kierowali bezpośrednie pisma do Wydziałów Oświaty PWRN z prośbami o instrukcję postępowania z „bojowymi” duchownymi¹⁵.

Akcję informacyjną prowadzono nie tylko, chodząc po szkołach i domach. Bardzo szerokie możliwości dawała duchownym, możliwość spotykania się z wiernymi w czasie Mszy św. W swoich kazaniach księża przekazywali, że władza ludowa bardzo interesuje się tematem rekolekcji i w pełni popiera działania Kościoła, zapewniając w tym celu trzy dni wolnego od zajęć szkolnych. Odczytywano treść okólników ministerialnych, a także kopiowano je i rozdawano wiernym po Mszy św. Informacje o zapewnieniu wolnego na czas rekolekcji, były zgodne z prawdą, a księża tak przedstawiali fakty, że wynikała z nich pełna troska władz partyjno-państwowych o wychowanie religijne dzieci i młodzieży. Księża odczytywali z ambon pismo Ministerstwa Oświaty w sprawie rekolekcji i podkreślali, że dyrekcje szkół nie mają prawa zatrzymywać uczniów w szkole w tych dniach. Niektórzy szli o krok dalej, głosząc, że przeszkadzanie w organizowaniu rekolekcji to łamanie praworządności ludowej, a rodzice mają prawny obowiązek posłać dzieci na rekolekcje. Kościół potrafił podjąć szybkie działania w odpowiedzi na decyzję władz państwowych. I tak, gdy w 1952 r. celowo opóźniano wydanie okólnika, księża wykorzystali tę sytuację w swoich kazaniach, wskazując ją jako formę prześladowania wierzących i organizując dla uczniów rekolekcje wieczorowe. Z kolei po ogłoszeniu oficjalnego terminu rekolekcji organizowali je powtórnie, tłumacząc, że poprzednie były dla chętnych, a nie dla szkół ogólnie¹⁶. W kolej-

gu krakowskim [brak daty], k. 123; AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/613. Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach województwa opolskiego [brak daty], k. 28–29;

¹⁴ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/614. Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach pedagogicznych w Warszawie [brak daty], k. 46; Sprawozdanie z kontroli przebiegu rekolekcji dla młodzieży szkół średnich miasta Torunia (7 kwietnia 1952 r.), k. 94–95; Meldunek o przebiegu rekolekcji w Toruniu (25 marca 1952 r.), k. 138; Notatka o przebiegu rekolekcji na terenie szkolnictwa podstawowego [brak daty], k. 197–198.

¹⁵ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/614. Pismo dyrektora Państwowej Szkoły Ogólnokształcącej stopnia licealnego (19 marca 1952 r.), k. 20; Sprawozdanie z przebiegu konferencji kierowników i dyrektorów szkół (18 marca 1952 r.), k. 322.

¹⁶ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/613. Sprawozdanie z przebiegu akcji rekolekcji w szkołach podległych Wydziałowi Oświaty Prezydium WRN w Toruniu [brak daty], k. 68–69; AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/614. Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach podstawowych w Warszawie [brak daty], k. 44–45.

nych latach księży powoływali się na art. 70 konstytucji, zapewniający wolność sumienia i wyznania oraz zabraniający utrudniania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. W konfrontacji z kierownikami szkół zarzucali im pomijanie obowiązujących przepisów¹⁷.

Kościół postanowił wykorzystać ambony nie tylko do walki z dezinformacją, ale również do mobilizacji sumień rodziców i uczniów. Księża w swoich wystąpieniach z jednej strony nawoływali, apelowali i zachęcali do udziału w rekolekcjach, a z drugiej upominali, dyscyplinowali i kierowali reprimendy wobec rodzin niebiorących w nich udziału, odczytując ich nazwiska¹⁸. Te działania przynosiły pożądane efekty zwłaszcza w mniejszych społecznościach, gdzie wierni nie chcieli narazić się na sąsiedzki ostracyzm. W sprawozdaniach władz partyjno-państwowych znajdują się liczne fragmenty kazań, w których duchowni wskazywali i oceniali działania organów państwowych i szkolnych. Pewien ksiądz z Kalisza po odczytaniu ministerialnego okólnika w Społecznym Domu *Caritas*¹⁹ powiedział:

Rząd Polski Ludowej dba o wychowywanie młodzieży i organizuje dla niej rekolekcje, lecz znajdują się diabły w ludzkich skórkach, które będą odciągać młodzież od rekolekcji²⁰.

Ksiądz ze Śremu posunął się jeszcze dalej, mówiąc z ambony:

Znajdą się tacy bezbożnicy, którzy będą proponować teatry, wycieczki i kina, i inne przyjemne dla was rzeczy. Szatan będzie was kusił, więc musicie wybierać, czy iść za Barabaszem, czy za Jezusem²¹.

Z ambony w Czerniejewie ogłoszono, że „rekolekcje to plebiscyt – kto jest za Jezusem a kto przeciw”, a w parafii w Nieleddwi, że „rekolekcje są obowiązkowe

¹⁷ Dz. U. 1952, nr 33, poz. 232; AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/614. Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w liceach pedagogicznych i szkołach ćwiczeń [brak daty], k. 180.

¹⁸ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/613. Sprawozdanie z przebiegu akcji rekolekcji w szkołach podległych Wydziałowi Oświaty Prezydium WRN w Toruniu, k. 68.

¹⁹ O *Caritas* zob. szerzej: Dominik Zamiatła. 2021. „Zrzeszenie Katolików *Caritas* a polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1950–1970”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 37: 227–252; Dominik Zamiatła. 2020. *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945–1950*. Lublin: Wydawnictwo KUL JPIL.

²⁰ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 4.

²¹ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 4.

i inspektorzy będą kontrolować udział młodzieży²². W kościele w Łodzi ksiądz zwrócił się do zebranych dzieci z pytaniem: „Czy gdybyście otrzymały bilety do kina w czasie rekolekcji, podarlibyście je?” Dzieci odpowiedziały chórem: „Tak”. Tymczasem można sobie wyobrazić, co w tamtym okresie znaczył bilet do kina. Potwierdzają to sprawozdania Wydziału Oświaty z Łodzi wskazujące, że pełną frekwencję w szkole w czasie rekolekcji wskazywały te placówki, które zakupiły wcześniej bilety do kina²³.

Duchowni występowali w obronie rekolekcji nie tylko z ambony. W szkołach w województwie łódzkim ksiądz groził kierownikowi szkoły meldunkiem do Ministerstwa Oświaty, jeśli nie skieruje wszystkich dzieci na rekolekcje, a do uczniów klas XI, wyjeżdżających na wycieczkę, powiedział: „Sprzedaliście się za srebrniki²⁴. W województwie koszalińskim „kler rozpętał złośliwą nagonkę na szkoły”, w których – zgodnie z wytycznymi – zaplanowano na czas rekolekcji imprezy. Raportowano niebezpieczną sytuację z miejscowej szkoły, w której ksiądz informował: „W czasie postu nawet wojny przerywano, a dziś urząda się tańce”. Pod jego wpływem wierni złożyli w czasie Mszy św. uroczystą przysięgę, że ani oni, ani ich dzieci nie wezmą w tym udziału²⁵.

W kolejnych latach księża jeszcze mocniej starali się uzyskać wyższą frekwencję w czasie rekolekcji, ponieważ zostali zobowiązani przez kurię do złożenia sprawozdań ze szczególnym uwzględnieniem rekolekcji dla młodzieży szkolnej. Polecono organizować rekolekcje dla uczniów nawet w wypadku, gdy już uprzednio odprowadzono je w ramach rekolekcji ogólnoparafialnych, w czasie których księża ujawniali mechanizmy walki z rekolekcjami, stosowane przez władzę, szczególnie potępiając wyjazdy na wycieczki w czasie ich trwania. W sprawozdaniach władza wskazywała wiele wrogich wypowiedzi księży; np. w Inowrocławiu jeden z duchownych miał powiedzieć:

Dobrotliwy Pan Minister Oświaty dał Wam 2 dni wolne od nauki po to, abyście przyszedli do Kościoła. Nie idźcie na żadne imprezy, ani na bezpłatne bilety do kina.

²² AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 4.

²³ AAN, MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 5.

²⁴ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 5.

²⁵ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/614. Meldunek z przebiegu rekolekcji na terenie województwa koszalińskiego (26 marca 1952 r.), k. 3; Sprawozdanie z dotychczasowego przebiegu rekolekcji na terenie województwa koszalińskiego w szkołach podstawowych (9 kwietnia 1952 r.), k. 5.

W Solcu Kujawskim inny kapłan napominał:

Będą usiłować wam wyrwać dzieci, wywieźć je na różnego rodzaju zajęcia do kin, teatrów. Nie pozwólcie na to, ale przysyłajcie je i przychodźcie z nimi na rekolekcje²⁶.

W mniejszych ośrodkach w powiecie radomskim plastycznie straszono czartem, diabłem, którego wypędzano wodą święconą, ale równoległe używano argumentów prawnych, informując młodzież, że organizację imprez szkolnych w czasie rekolekcji można zgłosić prokuratorowi²⁷.

Kolejnym pomysłem na podniesienie frekwencji w trakcie rekolekcji było przesunięcie ich rozpoczęcia na godziny popołudniowe lub wcześniej rano, tak by umożliwić uczniom uczestnictwo po lub przed szkolnymi „atrakcjami”. Likwidowano tym samym konieczność dokonania przez uczniów wyboru między szkołą a Kościołem. Chcąc przeciwdziałać temu pomysłowi, wizytatorzy zalecili organizowanie wycieczek rozpoczynających się już o godzinie 7.00, a powrót z nich zlecono planować dopiero w godzinach wieczornych. Rozpoczął się wyścig z czasem, który – w zależności od szkoły i pomysłowości jej kierownictwa – miał różny finał.

Odstępstwa od oficjalnych terminów szły w dwójnasób: albo przeprowadzano całe rekolekcje w terminie wcześniejszym w godzinach popołudniowych, albo przesuwano termin na okres późniejszy. Ta pierwsza opcja miała charakter masowy w województwie koszalińskim i szczecińskim, natomiast w województwie wrocławskim i bydgoskim liczba takich szkół wynosiła pomiędzy 10 a 15%²⁸. W województwach gdańskim i warszawskim księża organizowali rekolekcje w godzinach popołudniowych, zwłaszcza dla młodzieży ze szkół TPD²⁹. Tego typu zabiegi nie były zjawiskiem odosobnionym, lecz wręcz powszechnym, a władza słusznie uważała, że także celowym i zorganizowanym. Potwierdzenie tych podejrzeń znajdowało odbicie w informacjach przekazywanych od Referatów Wyznań Prezydów WRN. Przykładowo: kierownictwo z Poznania informowało o oświadczeniu księży dotyczącym celowego urządzania rekolekcji w terminie wcześniejszym z uwagi na oszukanie ich w roku ubiegłym. Władza zauważała, że brak meldunków

²⁶ AAN. MO. Sygn. 2/283/0-/614. Sprawozdanie z przygotowań i przebiegu akcji rekolekcji w szkołach ogólnokształcących stopnia licealnego w województwie poznańskim (22 kwietnia 1952 r.), k. 234–235.

²⁷ AAN. MO. Sygn. 2/283/0-/617. Notatka w sprawie rekolekcji wielkopostnych dla młodzieży szkolnej w 1956 r. [brak daty], k. 14–15.

²⁸ AAN. MO. Sygn. 2/283/0-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 3.

²⁹ AAN. MO. Sygn. 2/283/0-/614. Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w województwie katowickim (26 marca 1952 r.), k. 312–313.

o wzmożonej aktywności kleru z województwa rzeszowskiego, gdańskiego i kieleckiego to raczej dowód nieskuteczności terenowego aparatu nadzoru niż braku działań Kościoła. Badając kształtowanie się procentu obecności uczniów w szkole w terminie rekolekcji, to wahał się on od 10 do 90% i był wyższy niż w roku poprzednim. Jednak, jak zauważano, przestał on być obiektywny z uwagi na poważny odsetek młodzieży, która wzięła udział w rekolekcjach zorganizowanych w terminach wcześniejszych. Obecność w szkole określano w sprawozdaniach i meldunkach jako wskaźnik odporności młodzieży na wpływ kleru i jego „podstępna działalność”³⁰.

3. Odpowiedź Kościoła katolickiego na akcję „R”

W kolejnych latach realizacji założeń akcji „R”, której głównym założeniem było odciąganie młodzieży od rekolekcji poprzez organizowanie niezwykle atrakcyjnych programów zajęć szkolnych, władze raportowały spadek frekwencji na rekolekcjach w stosunku do lat poprzednich³¹. O wysokim procencie obecności uczniów w szkole decydował zapał, z jakim kierownictwo szkół wdrażało założenia akcji „R” i przygotowany przez nauczycieli ciekawy harmonogram zajęć. Władza określała takie działania jako wysoki poziom dojrzałości politycznej i ideologicznej zespołu pedagogicznego placówki. Podsumowując 1954 r., mimo wskazywania pojedynczych szkół z frekwencją na poziomie 95% obecności (np. w Słupsku czy Ryczewie w województwie koszalińskim) i kilku dobrych frekwencji w województwie krakowskim (w Brzeźniku, w Putowie i Lipowej między 70 a 80%), władza była niezadowolona z działań administracji szkolnej i nauczycieli, którym zarzucała brak inicjatyw i nieproporcjonalnie mały wysiłek w stosunku do dużej i skutecznej aktywności kleru. Ów ostatni faktor bardzo mocno eksponowano w raportach³².

W 1955 r. odnotowano dalsze tendencje spadkowe młodzieży pozostającej w szkole, szacowane na poziomie od 3% w województwie lubelskim, poprzez 5% w zielonogórskim, 6% w koszalińskim i warszawskim, 10% w województwie gdańskim, 13% w szczecińskim i aż 20% we wrocławskim. W województwach: olsztyńskim, opolskim, białostockim i krakowskim frekwencja utrzymywała się

³⁰ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 6–8.

³¹ Zob. Mercik. 2020. „Realizacja akcji «R» w województwie katowickim”, 241–256.

³² AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Przygotowanie do pracy w okresie rekolekcyjnym w 1954 r., k. 6–8.

na takim samym poziomie, jak w 1954 r., a w województwie kieleckim wzrosła o 4%. Jednoznacznie wykazano tam brak neutralizującej postawy nauczycieli wobec wielkiego wkładu kleru³³.

Z jednej strony organizowanie imprez przez szkoły odciągało młodzież od rekolekcji, z drugiej jednak, zwłaszcza w małych ośrodkach, taka kumulacja atrakcji przed rekolekcjami powodowała niezadowolenie Kościoła, przedstawiającego ten temat rodzicom jako walkę z religią. Przekaz ten mocno trafiał do wiernych, dlatego pojawiały się sugestie wizytatorów, by być może ograniczać atrakcje w okresie rekolekcyjnym, aby nie dawać powodu do potępiania tych imprez przez wierzących, zwłaszcza w gminach wiejskich. Ostatecznie jednak po naradach zdecydowano, że spadająca liczba uczniów w Kościele była zdecydowanie warta zaryzykowania nieprzychylnych komentarzy³⁴.

W 1955 r. doszło do wyjątkowej sytuacji, kiedy pomimo porozumienia i corocznej praktyki nie ukazał się okólnik Ministerstwa Oświaty wyznaczający dni na odbycie rekolekcji³⁵. Taka decyzja wprowadziła chaos i doprowadziła do wielu komplikacji. Przede wszystkim zawiadomienia nie docierały do szkół, a jeśli już dotarły, kierownicy szkół udawali, że ich nie otrzymali. Episkopat był dobrze poinformowany o tych działaniach i wypracowanych jednolitych metodach. Bp Zygmunt Choromański, sekretarz Episkopatu, w piśmie do ministra Mariana Zygmantowskiego – dyrektora Urzędu ds. Wyznań wskazywał, że do szkół zamiast informacji o terminach rekolekcji dotarła poufna instrukcja, jak w nich przeszkadzać. Zgodnie z jej wytycznymi wiele szkół nie zwolniło dzieci i młodzieży na rekolekcje, tłumacząc się brakiem rozporządzenia. Równoległe zorganizowały one wycieczki i zajęcia terenowe, a w razie konieczności straszono np. odebraniem stypendium. Bp Choromański zarzucił ministrowi oświaty, że „swoim zarządzeniem, wbrew porozumieniu i wolności sumienia, wyrządza młodzieży katolickiej wielką krzywdę”, a także ocenił stosowane metody jako

nie tylko sprzeczne z wolnością sumienia i porozumieniem, lecz również wysoce niepedagogiczne, obniżające bowiem autorytet władzy państwowej wśród

³³ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka dotycząca przebiegu rekolekcji dla młodzieży szkolnej w 1955 r., ze szczególnym uwzględnieniem postawy nauczycielstwa, k. 10.

³⁴ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka dotycząca przebiegu rekolekcji dla młodzieży szkolnej w 1955 r., ze szczególnym uwzględnieniem postawy nauczycielstwa, k. 12.

³⁵ Zob. *Porozumienie zawarte między przedstawicielami Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski w dniu 14 kwietnia 1950 r.* Cyt za: Konopka. 1998. *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej*, 62–64.

młodzieży i nieprzyczyniające się do stabilizacji stosunków pomiędzy państwem i Kościołem³⁶.

Kościół wykorzystał doświadczenia z 1955 r. i w następnym roku na terenie wszystkich województw rozsyłano pisemne powiadomienia do kierowników szkół o odbywających się rekolekcjach, żądając w tych dniach zwalniania dzieci z zajęć szkolnych. Wykorzystano także komitety rodzicielskie i życzliwych członków ZMP, np. w Chełmie członkowie ZMP nie tylko brali udział w rekolekcjach, ale trzymali także wartę przy grobie w czasie rezurekcji³⁷. Ponownie zaangażowano organizacje kościelne i siostry zakonne, które chodziły po domach i namawiały do przyścia do kościoła na zaplanowane spotkania. Przedmiotem szczególnego zainteresowania były szkoły TPD i licea pedagogiczne. W wyniku podjętych działań młodzież licznie wzięła udział w rekolekcjach w terminie wcześniejszym, np. w Lublinie w specjalnie zorganizowanych rekolekcjach wzięło udział 90% młodzieży z dwóch tamtejszych szkół TPD. Organizowanie rekolekcji w innych terminach i, co najważniejsze, w godzinach popołudniowych, czyli już „po szkole”, bardzo utrudniało władzy monitorowanie zmian we frekwencji i skuteczności swoich działań. Władza w odpowiedzi na takie działania Kościoła poleciła szkołom organizować w tych dniach zajęcia pozalekcyjne. Decyzje takie budziły jednak sprzeciw nauczycieli i rodziców³⁸.

Bardzo skutecznym krokiem podjętym przez Kościół w odpowiedzi na akcję „R” okazało się uatrakcyjnienie programu rekolekcji i dopasowanie go do wieku i możliwości poznawczych uczniów. Oprócz kazań wygłaszanych z ambony zaczęto organizować pokazy filmowe, konkursy, a także lubiane przez uczniów wycieczki. Działania te skutecznie trafiły do młodzieży, która nie zderzała się już z wyborem pomiędzy „nudną pogadanką” w kościele a ciekawym programem zajęć świetlicowych w szkole. Coraz częściej zdarzały się sytuacje, gdy uczniowie brali udział w zajęciach świetlicowych, ale nie odciągały ich one od rekolekcji, w których uczestniczyli przed lub po szkole³⁹. W dokumentach władz partyjno-państwowych odnotowanych jest dużo takich „atrakcyjnych inicjatyw”.

³⁶ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Pisma do Pana Ministra Mariana Zygmuntowskiego Dyrektora Urzędu ds. Wyznań (27 czerwca 1955 r.), k. 37–40.

³⁷ Zob. Marek Wierzbicki. 2006. *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN i Wydawnictwo Trio.

³⁸ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka w sprawie rekolekcji wielkopostnych dla młodzieży szkolnej w 1956 r., k. 17, 19.

³⁹ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka w sprawie rekolekcji wielkopostnych dla młodzieży szkolnej w 1956 r., k. 17, 19, 27.

W Wolbromiu księża przygotowali ciekawy afisz, ogłaszający i zachęcający młodzież szkoły licealnej do wzięcia udziału w rekolekcjach⁴⁰. W województwie bydgoskim księża kupili piłki dla ministrantów, a w województwie poznańskim w czasie przerw rekolekcyjnych dzieci bawiły się dostarczoną przez księdza piłką. Z krakowskich szkół przewieziono dzieci do kościoła na rekolekcje autobusami. W województwie olsztyńskim księża zorganizowali dowożenie dzieci do kościoła furmankami⁴¹.

Po wizytacji szkół stopnia licealnego w województwie opolskim w 1956 r. pozostała notatka służbowa, w której scharakteryzowano „perfidne metody kleru”. Na pierwszym miejscu wskazano rezygnowanie duchowieństwa z szeregu „rygórów ascetycznych”, obowiązujących katolicką młodzież w czasie rekolekcji. Jako przykłady takich działań wskazano praktyki z liceum pedagogicznego, którego młodzież w czasie jednej z sobót bawiła się do późnych godzin wieczornych na szkolnej zabawie tanecznej, a następnego dnia przyjmowała Eucharystię w kościele. Wizytatora oburzyła możliwość przyjmowania sakramentu bezpośrednio po obiedzie lub po posiłku wieczornym. Jego zdaniem wspomniane działania, w połączeniu z konspiracyjnym wyznaczaniem terminów rekolekcji i obecnością młodzieży w szkole, wytworzyły: „Sytuację dezorientującą rady pedagogiczne i samych uczniów, którym należy się komentarz ze strony wychowawców na temat zakłamej postawy księży”⁴².

W kolejnych latach docierające informacje były dla władz niepokojące. W szkołach bez nauczania religii frekwencja w tych dniach wahała się między 60 a 70%, natomiast w szkołach podstawowych z nauczaniem religii wahanie były już znaczące – od 60 do tylko 6%⁴³. Wydział ds. Wyznań PRN w Warszawie informował, od 1956 r. udział w rekolekcjach wielkanocnych był większy niż w latach wcześniejszych. Ponownie w podsumowaniach wizytatorzy powodzenie akcji „R” uzależniali od aktywnej postawy kierowników szkół i całego grona pedagogicznego.

⁴⁰ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/613. Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach ogólnokształcących stopnia licealnego w okręgu krakowskim [brak daty], k. 99.

⁴¹ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/616. Pisma do ministra Mariana Zygmunrowskiego – dyrektora Urzędu ds. Wyznań (27 czerwca 1955 r.), k. 37–40.

⁴² AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka służbowa w sprawie konspiracyjnych praktyk duchowieństwa, w związku z organizacją rekolekcji dla młodzieży miasta Opola – na podstawie spostrzeżeń związanych z wizytacją szkolnictwa licealnego w Opolu (19 marca 1956 r.), k. 23–24.

⁴³ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka w sprawie rekolekcji wielkopostnych dla młodzieży szkolnej w 1956 r., k. 17.

*

Od początku walki z rekolekcjami szkolnymi nieugięta postawa duchownych w ich obronie powodowała, że dyrektorzy i nauczyciele obawiali się konfliktować z Kościołem i rodzicami przywiązanyymi do tradycji katolickiej. Stąd władze partyjno-państwowe poszerzały wachlarz metod i środków utrudniających lub wręcz uniemożliwiający uczniom udział w rekolekcjach. Z biegiem lat Kościół katolicki dostosowywał swoje działania do sposobu postępowania przeciwnika i – pomimo szeroko zorganizowanych działań realizowanych w ramach akcji „R” – skutecznie utrzymał frekwencję w kościołach. W obronie rekolekcji szkolnych księża przeprowadzili szerokie akcje informacyjne o prawie młodzieży do dni wolnych na ich odbycie. Wykorzystywali w tym celu także ambony, angażowali całe wspólnoty parafialne, dostosowywali godziny spotkań z uczniami do planów ich zajęć szkolnych, a przede wszystkim uatrakcyjnili formę spotkań z młodzieżą. Stosowane przez duchownych metody promowania wśród młodzieży rekolekcji władza uznała za niebezpieczne narzędzia ataku⁴⁴. W sporządzanych dokumentach informowano o kolejnych działaniach Kościoła katolickiego w okresie rekolekcji, m.in. o „wzmocnionym ataku księży”, „ataku księży na licea”, „ataku kleru na młodych”, „ataku księży na internaty”; generalnie „atak ze strony kleru był wyraźny”⁴⁵. W obliczu skutecznego oporu Kościoła, cieszącego się poparciem społecznym, władza postanowiła zlaicyzować polską szkołę odgórnie. 15 lipca 1961 r. Sejm PRL uchwalił *Ustawę o rozwoju systemu oświaty i wychowania*. Kwestię obecności lekcji religii i realizacji praktyk religijnych przez uczniów, a w zasadzie ich brak, określał art. 2. ustawy:

Szkoły i inne placówki oświatowo-wychowawcze są instytucjami świeckimi. Kształt nauczania i wychowania w tych instytucjach ma charakter świecki, co więcej (...) wychowują [one] w duchu socjalistycznej moralności i socjalistycznych zasad współżycia społecznego⁴⁶.

⁴⁴ AAN. MO. Sygn. 2/283/0/-/617. Notatka w sprawie rekolekcji wielkopostnych dla młodzieży szkolnej w 1956 r., k. 17–20.

⁴⁵ AAN. MO. Sygn. 614, Sprawozdanie z dotychczasowego przebiegu rekolekcji na terenie województwa koszalińskiego w szkołach podstawowych (9 kwietnia 1952 r.), k. 6; Rekolekcje w szkołach średnich ogólnokształcących – meldunek 2 (9 kwietnia 1952 r.), k. 38; Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach podstawowych w Warszawie [brak daty], k. 46; Sprawozdanie z kontroli 3-dniowego okresu rekolekcji w szkołach licealnych warszawskich [brak daty], k. 50; Notatka w sprawie akcji rekolekcyjnej w szkołach warszawskich [brak daty], k. 53; Sprawozdanie z wyjazdu służbowego na teren województwa bydgoskiego (9 kwietnia 1952 r.), k. 59; Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji na terenie województwa koszalińskiego (18 kwietnia 1952 r.), k. 154–155; Sprawozdanie z przebiegu rekolekcji w szkołach podstawowych w województwie opolskim (4 kwietnia 1952 r.), k. 308.

⁴⁶ Dz.U. PRL 1961, nr 32, poz. 160.

*

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN)
Zespół: Ministerstwo Oświaty (MO)
Sygn. 2/283/0/-/613; 2/283/0/-/614; 2/283/0/-/616; 2/283/0/-/617.

Archiwum Państwowe w Katowicach
Zespół: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KW
PZPR), Wydział Nauki i Oświaty (WNI O)
Sygn. 4; 717.

Źródła drukowane

Dziennik Ustaw PRL (Dz. U.) 1952, nr 33, poz. 232.
Dz. U. PRL 1961, nr 32, poz. 160.
Dz. U. Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 156.
Konopka Hanna. Oprac. 1998. *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
Raina Peter. 1994. *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*. T: 1: *Lata 1945–1959*. Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.

Opracowania

Adamik Radosław, Palka Marcin. 2012. *Represje wobec katechizacji w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*. Katowice: Studio Noa.
Dudek Antoni. 1995. *Państwo i Kościół (1945–1970)*. Kraków: PiT.
Dudek Antoni, Gryz Ryszard. 2003. *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków: Znak.
Dziurok Adam. 2012. *Kruczoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej.
Konopka Hanna. 1997. *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

- Łatka Rafał, Marecki Józef. 2017. *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Marek Łucja, Bortlik-Dzwierzyńska Monika. 2014. *Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce 1945–1989*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej.
- Marek Łucja. 2009. „Kler to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*. Katowice: Instytut Pamięci Narodowej.
- Mercik Joanna. 2020. „Realizacja akcji «R» w województwie katowickim w ramach laicyzacji szkolnictwa w latach pięćdziesiątych”. *Dzieje Najnowsze* 1: 241–256.
- Mercik Joanna. 2023. „Organizacja, przebieg i skutki realizacji polityki władz partyjno-państwowych przeciw rekolekcjom szkolnym w 1952 r.”. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 1: 147–163.
- Mezglewski Artur. 2000. „Nauczanie religii w Polsce Ludowej”. *Prawo Wyznaniowe* 1: 26–35.
- Wierzbicki Marek. 2006. *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN i Wydawnictwo Trio.
- Zamiatała Dominik. 2020. *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945–1950*. Lublin: Wydawnictwo KUL JPII.
- Zamiatała Dominik. 2021. „Zrzeszenie Katolików Caritas a polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1950–1970”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 37: 227–252.
- Zieliński Zygmunt. 2009. *Kościół w Polsce 1944–2007*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Żaryn Jan. 1997. *Kościół i władza w Polsce (1945–1950)*. Warszawa: DiG.
- Żaryn Jan. 2003. *Dzieje Kościoła w Polsce (1944–1989)*. Warszawa: Instytut Historii PAN i Wydawnictwo Neriton.
- Żaryn Jan. 2004. *Kościół w PRL*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

*

Streszczenie: Artykuł stanowi próbę analizy działań podjętych przez Kościół katolicki w obronie rekolekcji szkolnych oraz oceny ich skuteczności w świetle dokumentów władz partyjno-państwowych. Mimo podpisanego porozumienia z Kościołem w 1950 r. władze stosowały liczne mechanizmy i środki do walki z nauczaniem religii i jej przejawami w szkole i poza nią. W obronie rekolekcji szkolnych księża przeprowadzili szerokie akcje informacyjne o prawie młodzieży do dni wolnych na odbycie rekolekcji, wykorzystując w tym celu także ambony, angażując wspólnoty parafialne, dostosowując godziny spotkań z uczniami do planów ich zajęć szkolnych, a także uatrakcyjniając ich formę. Działania podjęte przez Kościół okazały się skuteczne, dlatego władza zlaicyzowała szkolnictwo na mocy ustawy w 1961 r.

Słowa kluczowe: rekolekcje wielkopostne, laicyzacja szkolnictwa, akcja „R”, państwo a Kościół, usuwanie religii ze szkół.

Abstract: The Catholic Church’s Actions in Defence of School Retreats and their Evaluation in the Light of Party-State Documents. The article is an attempt to analyse the actions taken by the Catholic Church in defence of school retreats and to assess their effectiveness in the light of documents from the party-state authorities. Despite the agreement signed with the Church in 1950, the authorities used numerous mechanisms and means to combat the teaching of religion and its manifestations in and outside school. In defence of school retreats, priests carried out extensive information campaigns about the right of young people to have days off to take retreats, also using pulpits and parish communities for this purpose, adapted the hours of meetings with pupils to their school timetables and made their form more attractive. The measures taken by the Church proved effective, so the authorities secularised schooling by law in 1961.

Keywords: Lenten Retreats, Secularisation of Education, Action “R”, State versus Church, Removal of Religion from Schools.